

دوماهنامه علمی - پژوهشی

د ۱۰، ش ۵ (پیاپی ۵۳)، آذر و دی ۱۳۹۸، صص ۲۳۳-۲۵۶

توسیع معنایی در زبان فارسی؛ مطالعه موردی افعال

راحله گندمکار*

استادیار زبان‌شناسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

پذیرش: ۹۶/۱۲/۱۴

دریافت: ۹۶/۸/۲۲

چکیده

توسیع معنایی، از جمله فرایندهای مهم تغییر معنی به‌شمار می‌آید که از دیرباز از سوی متخصصان و به‌ویژه معنی‌شناسان تاریخی - فقه‌اللغوی مطالعه می‌شد. در جریان این فرایند که در گذر زمان رخ می‌دهد، واژه‌ای بر حسب مشابهت مفهومی جدید و بر اساس اصل صرفه زبانی، برای اشاره به واحد جدیدی در زبان به‌کار می‌رود. به این ترتیب، افزون بر مفهوم اولیه‌اش در مفهوم تازه‌ای نیز کاربرد می‌یابد. همین عامل «مشابهت» سبب شده است تا در بسیاری از موارد، توسیع معنایی با استعاره اشتباه گرفته شود و مجموعه‌ای از واژه‌هایی که دارای توسیع معنایی هستند، استعاره محسوب شوند. در نوشته حاضر، نگارنده ضمن معرفی توسیع معنایی، به بررسی تمایز این فرایند با استعاره می‌پردازد و به‌ویژه با تأکید بر افعال زبان فارسی می‌کوشد نشان دهد که بسیاری از ساخت‌هایی که استعاره در نظر گرفته می‌شوند، در واقع، توسیع معنایی یافته‌اند و در اثر این فرایند، دارای چند معنایی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: استعاره، پیش‌نمونه، تغییر معنایی، توسیع معنایی.

۱. مقدمه

«توسیع معنایی»^۱ یا «گسترش معنایی» به‌عنوان یکی از فرایندهای عمده تغییر معنی واژه‌ها همواره در چارچوب معنی‌شناسی واژگانی^۲ مطالعه شد. سابقه مطالعه توسیع معنایی به‌طور خاص به دورانی باز می‌گردد که از آن با عنوان معنی‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی^۳ یاد می‌شود. معنی‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی - در فاصله سال‌های ۱۸۳۰ تا ۱۹۳۰ میلادی - نخستین مرحله تاریخ معنی‌شناسی واژگانی محسوب می‌شود؛ یعنی دورانی که در آن واحد مطالعه معنی

E-mail: r.gandomkar@atu.ac.ir

* نویسنده مسئول مقاله:

«واژه» است و معنی‌شناسان با تکیه بر معنی هر واژه به بررسی پدیده‌های معنایی در زبان می‌پردازند. البته، پیش از این زمانه نیز مباحثی در مورد معنی واژه‌ها مطرح بوده است که می‌توان آن را در چارچوب سه سنت «ریشه‌شناسی نظرپردازانه»^۴، «سنت بلاغت»^۵ و «واژه‌نگاری»^۶ معرفی کرد (Geeraerts, 2010: 2 - 8). در واقع، پدیده‌هایی مانند استعاره^۷ و مجاز^۸ نیز از طریق همین سنت بلاغت به معنی‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی راه یافته‌اند (Ibid: 5). مباحثی نظیر «تغییر معنی واژه‌ها»، «تعیین هویت» و «دسته‌بندی این تغییرات» در معنی‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی مهم بوده‌اند؛ هرچند که امروزه مجموعه‌ای از این مطالعات در دسترس همگان نیستند و بیشترشان به‌دست فراموشی سپرده شده‌اند. به همین دلیل است که بسیاری از این بررسی‌ها بعدها با تعابیر جدیدی ارائه شده‌اند.

معنی‌شناسان تاریخی - فقه‌اللغوی همواره از چهار فرایند تخصیص معنایی^۹، توسیع معنایی، مجاز و استعاره به مثابه مهم‌ترین فرایندهایی یاد کرده‌اند که به تغییر معنی واژه‌ها منجر می‌شوند (Bréal, 1900, 1994; Stern, 1931, 1968; Ullmann, 1957).

با نگاهی به مطالعات اخیر معنی‌شناسان به‌ویژه معنی‌شناسان شناختی چنین به‌نظر می‌رسد که فرایند توسیع معنایی به‌کلی به‌دست فراموشی سپرده شده است و ظاهراً جایی در تحلیل‌های زبان‌شناختی آن‌ها ندارد. با وجود اینکه دو فرایند استعاره و مجاز و به‌ویژه استعاره دارای اهمیت خاصی در معنی‌شناسی شناختی است (Lakoff & Johnson, 1980; Lakoff & Turner, 1989; Kövecses, 2010; Díaz-vera, 2015) گرفته می‌شود و صرفاً چندمعنایی بررسی می‌شود، آن هم در شرایطی که اساس شکل‌گیری چندمعنایی، با استفاده از مفهوم پیش‌نمونه^{۱۰} تبیین می‌شود. در معنی‌شناسی شناختی، بسیاری از مواردی که مصداق توسیع معنایی‌اند، در قالب ساخت‌های استعاری معرفی می‌شوند. نگارنده در مقاله حاضر بر آن است تا ضمن بررسی توسیع معنایی، به مقایسه آن با استعاره و بررسی مهم‌ترین وجه تمایز این دو فرایند بپردازد و به‌ویژه این نکته را معلوم کند که معنی‌شناسان شناختی در چه مواردی ساخت‌هایی را که توسیع معنایی یافته‌اند، استعاره در نظر گرفته‌اند. مسئله عمده‌ای که نگارنده را به تدوین مقاله حاضر ملزم ساخت، تمایز میان فرایند توسیع معنایی و استعاره است تا معلوم شود اساساً چگونه می‌توان این دو فرایند را از یکدیگر متمایز ساخت و مشخص کرد که حوزه عملکرد فرایند توسیع معنایی بر پایه چه

مختصاتی می‌تواند از قلمرو عملکرد فرایند استعاره متمایز شود. نگارنده برای این منظور از داده‌های زبان فارسی بهره خواهد گرفت و به‌ویژه با تکیه بر افعال زبان فارسی، نمونه‌هایی را ارائه خواهد کرد که بسیاری از آن‌ها در گونه گفتاری سخن‌گویان فارسی‌زبان به‌کار می‌روند. گفتنی است که نگارنده با توجه به محدودیت‌های مربوط به حجم مقاله و بر اساس شم زبانی خود، صرفاً به طرح تعدادی از افعال زبان فارسی پرداخته است که به‌نظر می‌رسد می‌توانند توسعه معنایی را بازنمایی کنند. بر این اساس، پس از طرح پیشینه پژوهش در باب استعاره و توسعه معنایی، به‌سراغ معرفی این فرایند در معنی‌شناسی واژگانی خواهیم رفت. در آغاز بخش چهارم به بررسی تفاوت میان توسعه معنایی و پیش‌نمونه خواهیم پرداخت و سپس، رابطه میان توسعه معنایی و چندمعنایی را ارزیابی خواهیم کرد و در گام بعد، ضمن بررسی تفاوت توسعه معنایی و استعاره، به معرفی نمونه‌هایی از توسعه معنایی خواهیم پرداخت که از منظر معنی‌شناسان شناختی، استعاره محسوب می‌شوند و یا چندان اهمیتی به آن‌ها داده نمی‌شود. در بخش پنجم، فرایند توسعه معنایی را در سطح افعال زبان فارسی به‌طور خاص بررسی خواهیم کرد و در نهایت، نتیجه این مباحث را در بخش ششم به‌دست خواهیم داد.

۲. پیشینه پژوهش

استعاره از دیرباز در میان فنون و صناعات ادبی به مثابه یکی از مهم‌ترین شگردهایی در نظر گرفته می‌شود که توجه متخصصان زبان ادب را به خود معطوف کرده است (صفوی، ۱۳۹۵: ۵۳). این فرایند امروزه در زندگی روزانه ما جاری است و در اندیشه و رفتارمان نمود می‌یابد (Lakoff & Johnson, 1980: 3). استعاره تا پیش از شکل‌گیری معنی‌شناسی شناختی، به‌عنوان ابزاری بلاغی بررسی می‌شد؛ اما از سال ۱۹۸۰ میلادی به بعد و هم‌زمان با انتشار کتاب *استعاره‌هایی که باور داریم*^{۱۱} معنی‌شناسان شناختی اعلام کردند که نظام مفهومی متداولی که در قالب آن می‌اندیشیم و عمل می‌کنیم، اساساً ماهیتی استعاری دارد (3: *Ibid*). از آن پس، پژوهش‌های بسیار زیادی در باب استعاره در میان غربیان (Lakoff, 1993; Grady, 2007; Kövecsess, 2020; Raymond ; Gibbs, 2017) و ایرانیان (صفوی، ۱۳۸۳، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶؛ ویشی حصار ۱) صورت گرفت.

در این میان، پژوهش‌هایی نیز در باب توسیع معنایی در میان پژوهشگران ایرانی صورت گرفته است. صفوی (۱۳۹۶: ۵۵ - ۶۶) به نمونه‌های متعددی از زبان فارسی، نظیر «یخچال»، «سپر» و «صندل» اشاره می‌کند که در فرایند توسیع معنایی قرار گرفته‌اند و دامنه معنایی‌شان گسترش یافته است. او به بررسی چگونگی تعبیر این واژه‌ها از منظری ادراکی می‌پردازد و دیدگاهی را معرفی می‌کند که به بیان او، شکل گسترش‌یافته نظریه علی - تاریخی کریپکی^{۱۲} در باب نام‌های خاص به‌شمار می‌آید.

گلفام و محیی‌الدین قمشه‌ای (۱۳۹۱) ضمن بررسی تصویرگونگی دوگان‌ساخت‌ها در زبان فارسی، به طبقه‌بندی معنایی آن‌ها پرداخته‌اند و بر اساس عوامل معنایی مختلفی نظیر «گسترش معنایی» طبقات متعددی از این دوگان‌ساخت‌ها به‌دست داده‌اند.

قربان‌زاده (۱۳۹۳) گسترش معنایی واژه «برای» در معنی «مال» را بررسی کرده‌اند و بر اساس قانون تغییر معنایی گرشام^{۱۳}، این نکته را مطرح می‌کند که در برخی موارد، واژه‌ای در زبان در کنار معنی قدیمی‌تر دارای معنایی جدید نیز می‌شود و به‌طور هم‌زمان دارای معانی متعددی می‌شود. در گذر زمان این امکان وجود دارد که معنی جدید به‌تدریج جایگزین معنی قدیم‌تر شود و این امر به‌ویژه در مورد جایگزینی معانی بد از طریق معانی خوب در زبان تظاهر می‌یابد.

بدخشان و موسوی (۱۳۹۳: ۱۶ - ۱۷) گسترش معنایی را به‌عنوان یکی از ابزارهای معنایی در ساخت به‌گویی‌ها در زبان فارسی معرفی کرده و آن را در کنار ابزارهای دیگری نظیر حذف، استلزام معنایی، مجاز و غیره قرار داده‌اند. به باور آن‌ها واژه‌هایی نظیر «آلوده» و «گرفتار»، گسترش معنایی یافته و در معنی «معتاد» به‌کار می‌روند.

۳. توسیع معنایی در معنی‌شناسی واژگانی

میشل برآل^{۱۴}، زبان‌شناس فرانسوی که نخستین شخصیت مطرح در معنی‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی محسوب می‌شود، برای نخستین بار اصطلاح «sémantique» [= معنی‌شناسی] را ابداع کرد (Wolf, 1991: 3). او تغییر مفهوم‌شناختی^{۱۵} را در قالب تنزل معنایی^{۱۶} و در تقابل با ترفیع معنایی^{۱۷}، تخصیص معنایی در مقابل توسیع معنایی و استعاره را در مقابل مجاز معرفی می‌کند

(Traugott & Dasher, 2004: 54). به عبارت دیگر، از منظر برآل، تغییر مفهوم واژه در قالب شش فرایند معنایی رخ می‌دهد که به نوعی دویبه‌دو در تقابل با یکدیگرند.

توسیع معنایی در طول زمان رخ می‌دهد و شرایطی را به وجود می‌آورد که طی آن، معنی واژه‌ای در گذر از مقطع زمانی «الف» به مقطع زمانی «ب» گسترش می‌یابد و به این ترتیب، افزون بر مفهوم گذشته‌اش، به مفهوم تازه‌ای نیز دلالت می‌کند (Murphy & Koskela, 2010: 147 - 148). برای نمونه، می‌توان به واژه «سپر» در زبان فارسی اشاره کرد که امروزه علاوه بر اینکه در معنی سلاحی دفاعی به هنگام نبرد به کار می‌رود، در مفهوم بخشی از وسیله نقلیه مانند اتومبیل نیز استفاده می‌شود. به عبارت دیگر، این واژه دارای معنی جدیدی در کنار معنی گذشته‌اش شده است (صفوی، ۱۳۸۴: ۳۹). عملکرد توسیع معنایی را در سایر زبان‌ها نیز می‌توان مشاهده کرد؛ برای مثال، واژه لاتین *armare* به معنی «پوشاندن شانه‌های فرد» در جریان توسیع معنایی در مفهوم «بازو» نیز به کار می‌رود؛ واژه لاتین *arripere* که دارای مفهوم «رسیدن به ساحل رودخانه» بوده است، امروزه در مفهوم «رسیدن به مقصد» نیز کاربرد یافته است. واژه هندواروپایی *wendh** در معنی «بافتن» نیز در آلمانی به صورت *wand* گسترش یافته و در معنی «دیوار» استفاده می‌شود. واژه *ejaculate* در قرن شانزدهم در معنی «خروج خلط از بدن» به کار می‌رفت؛ اما با گذشت یک قرن در معنی «ناگهان و با حرارت گفتن» نیز به کار می‌رود (Traugott & Dasher, 2004: 56). واژه *asita* به معنی «فردا» در ژاپنی نو برگرفته از *ake-sita* به معنی «سحر» است که در واقع، در گذر از ژاپنی کهن به ژاپنی میانه توسیع معنایی یافته است (Takemitsu, 1998: 26). به این ترتیب، ملاحظه می‌شود که در جریان این فرایند، مفهوم واژه‌ای گسترش می‌یابد، به شکلی که از همین واژه می‌توان برای ارجاع به مصداق‌های مشابه نیز استفاده کرد. آنچه در این میان، بررسی این فرایند را چالش‌برانگیز می‌کند، رابطه این فرایند با فرایندهای دیگری نظیر استعاره به‌ویژه در معنی‌شناسی شناختی است. معنی‌شناسان به‌ویژه در رویکرد شناختی از مقولات شعاعی برای توضیح چندمعنایی بهره می‌گیرند. مقولات شعاعی نیز با تکیه بر مقوله‌بندی از طریق مفهوم پیش‌نمونه امکان طرح یافته‌اند. بنابراین، در بخش سوم، به بررسی هر یک از این موارد و رابطه‌شان با توسیع معنایی خواهیم پرداخت تا زمینه لازم برای بررسی این فرایند در سطح افعال زبان فارسی در بخش چهارم فراهم شود.

۴. توسیع معنایی و چندمعنایی

۴ - ۱. پیش‌نمونی، مقولات شعاعی و چندمعنایی

طرح الگوی سنتی مقوله‌بندی^{۱۸} را می‌توان در آثار ارسطو جست‌وجو کرد. بر حسب سنت، مقوله‌بندی بر مبنای «شرایط لازم و کافی»^{۱۹} معرفی می‌شد. به این ترتیب که هر مقوله‌ای باید دارای تعدادی شرایط لازم باشد، به‌گونه‌ای که این شرایط در مجموع برای تفکیک و مشخص کردن مقوله مورد نظر کافی باشند. برای نمونه، اگر قرار باشد مقوله «زن» را از سایر مقولات تفکیک کنیم، از سه شرط لازم «انسان، مؤنث و بزرگسال» بهره می‌بریم. بر این اساس، اگر موجودی انسان نباشد یا زن و یا بزرگسال نباشد، دارای شرایط لازم و کافی برای «زن» بودن نیست. برخورداری یا عدم برخورداری از هر یک از این شرایط سبب می‌شد تا چنین الگویی، دارای نظامی دوارزشی باشد و به این ترتیب، یا چیزی درون مقوله‌ای قرار می‌گیرد و یا در قالب آن مقوله نمی‌گنجد (Löbner, 2013: 267-268). همین ویژگی دوارزشی بودن مقوله‌بندی سبب می‌شد تا مرزهای میان مقولات معتبر نباشند و یک واحد خاص صرفاً به یک مقوله تعلق نداشته باشد (Berlin & Kay, 1969: 15). همین مسئله، نقطه ضعف این نگرش به‌شمار می‌آید؛ زیرا در بسیاری از موارد مثلاً در مورد مقوله رنگ‌ها امکان تعیین مرز مشخص و قاطعی برای هر رنگ وجود نداشت، آن هم به‌گونه‌ای که بتوان آن‌ها را به درستی و دقت درون مقوله‌ای خاص جای داد. این مسئله سبب طرح مفهوم «پیش‌نمونه» شد که بعدها به‌ویژه از سوی معنی‌شناسان و روان‌شناسان شناختی مطالعات گسترده‌ای را به خود اختصاص داد.

«پیش‌نمونه» به‌شکلی منسجم برای نخستین‌بار از سوی الینور رُش^{۲۰}، روان‌شناس امریکایی (1978) معرفی شد و بعدها به‌شکل قابل ملاحظه‌ای مورد توجه زبان‌شناسان و معنی‌شناسان متعددی قرار گرفت (Lakoff, 1987; Taylor, 1989; Geeraerts, 1989). پیش از این زمان، متخصصان دیگری نیز به طرح مفهوم مشابهی پرداخته بودند که از آن میان می‌توان به راس^{۲۱} (1973) و لباو^{۲۲} (1973) اشاره کرد. راس این نکته را مطرح کرد که برخی از اسامی، «اسم‌تر» از برخی دیگرند، به این معنی که بعضی از اسم‌ها ویژگی‌های بیش‌تری برای اسم بودن دارند. لباو نیز به معرفی تأثیرات پیش‌نمونی در شناخت مفاهیمی نظیر «فنجان»، «کاسه» و «گلدان» پرداخته بود و کوشیده بود تا به مهم‌ترین ویژگی‌هایی دست یابد که سبب می‌شود هر یک از

این مفاهیم، پیش‌نمونه مقوله خاصی باشند. به این ترتیب، پیش‌نمونه به چیزی گفته می‌شود که دارای بیش‌ترین ویژگی‌های اعضای تشکیل دهنده یک مجموعه باشد. برای نمونه، می‌توان به مقوله «پرنده» اشاره کرد که از نظر ایرانیان، «گنجشک» یا «کبوتر» به‌عنوان پیش‌نمونه‌های این مقوله مطرح می‌شوند و مثلاً «شترمرغ» یا «پنگوئن» در این ساخت سلسله‌مراتبی، در مراتب پایین‌تر مقوله پرنندگان قرار می‌گیرند؛ از جمله مهم‌ترین ویژگی‌هایی که در مورد مقوله‌بندی بر اساس پیش‌نمونه‌ی مطرح می‌شود، عبارت‌اند از مرزهای نامعلوم و نادقیق این مقوله‌ها؛ شباهت اعضای هر مقوله و درجات شباهت این اعضا. پیش‌نمونه در معنی‌شناسی زبانی برای اشاره به مفهوم واژه‌ای به‌کار می‌رود که نزدیک‌ترین عضو به مفهوم مقوله دربرگیرنده‌اش باشد. به عبارت دیگر، در معنی‌شناسی زبانی، ما مفهومی را به‌عنوان پیش‌نمونه در نظر می‌گیریم که بی‌نشان‌ترین مفهوم نسبت به سایر مفاهیم است؛ مثلاً مفهوم «گنجشک» را به این دلیل پیش‌نمونه مقوله «پرنندگان» در نظر می‌گیریم که فاقد نشان‌ها یا مؤلفه‌های معنایی مفاهیمی نظیر «خفاش» یا «پنگوئن» است. معنی‌شناسان از همین مفهوم «پیش‌نمونه» برای تبیین فرایند چندمعنایی استفاده کرده‌اند (Lakoff & Johnson, 1980: xi, 71). اجازه دهید برای توضیح این مطلب از نمونه‌ای در فارسی بهره بگیریم. مقوله «حیوانات» را در نظر بگیرید. ما برای اشاره به سگ، گرگ، شیر و غیره از ویژگی «حیوان بودن» استفاده می‌کنیم و معتقدیم که همگی به‌نوعی و بر حسب مؤلفه‌ای دارای مفهوم مشابهی‌اند. با وجود این، در برخی موقعیت‌ها «حیوان» را برای اشاره به انسان به‌کار می‌بریم و مثلاً در توصیف کسی می‌گوییم، «عجب حیوانیه!». اینجاست که «حیوان» در مفهومی متفاوت از مقوله «حیوان» به‌کار رفته است و این واژه «چندمعنی» به‌شمار می‌آید. در چنین شرایطی، واژه چندمعنی دارای یک مفهوم اصلی و مرکزی است و سایر معانی از طریق فرایندهایی نظیر استعاره و مجاز از آن مشتق شده‌اند (Taylor, 2009: 791).

توسیع معنایی در گذر زمان، به چندمعنایی واژه منجر می‌شود. معنی‌شناسان شناختی با تکیه بر همین مفهوم پیش‌نمونه، بدون در نظر گرفتن فرایند توسیع معنایی و با استفاده از مقولات شعاعی به تبیین فرایند چندمعنایی پرداخته‌اند (Lakoff & Johnson, 1980: 71) که به‌گونه‌ای می‌تواند توسیع معنایی را نیز در برگیرد. برای توضیح چندمعنایی و چگونگی تبیینش از منظر معنی‌شناسان شناختی می‌توان از نمونه‌ای بهره گرفت که از سوی لیکاف (1987) در

مورد چندمعنایی واژه *over* به دست داده شده است. ما در اینجا از نمونه‌های مشابهی در زبان فارسی استفاده خواهیم کرد:

(۱) روی میز خاک نشسته، پاکاش کن.

(۲) روی جاده را قیرپاشی کرده‌اند.

(۳) روی این موضوع فکر کن.

(۴) روی من حساب کن.

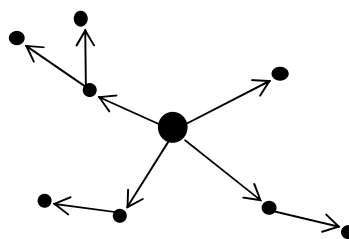
در نمونه ۱ «رو» در معنی «سطح بالا»ی میز به کار رفته است. در حالی که، در نمونه ۲ در معنی «لایه بیرونی» جاده و در مثال ۳ در معنی «در مورد» و در نمونه ۴ هم که ترجمه تحت‌اللفظی‌ای از عبارتی انگلیسی است؛ اما در فارسی به شکلی متداول کاربرد یافته است، در معنی «اتکا» امید داشتن است. به این ترتیب، باور بر این است که واژه «رو» واژه‌ای چندمعنی به‌شمار می‌آید. به باور معنی‌شناسان شناختی، واژه «رو» دارای مقوله‌ای مفهومی است که مفاهیم مجزا، اما مرتبط به هم را شامل می‌شود. هر یک از مفاهیمی که در این مقوله جای می‌گیرند، می‌توانند به مفهوم پیش‌نمونه نزدیک یا از آن دورتر باشند. بنابراین، «رو» در مثال ۱ پیش‌نمونه و مفهوم مرکزی محسوب می‌شود و سایر مفاهیم که در مثال‌های ۲ تا ۴ به کار رفته‌اند، از پیش‌نمونه فاصله گرفته‌اند. حال، جمله ۵ را در نظر بگیرید که از سوی لیکاف (1987: 435) مطرح شده است:

(5) She has a strange power *over* me.

«رو» در جمله ۵ در معنی «کنترل داشتن» به کار رفته است. به اعتقاد لیکاف، «روی» نسبت به معنی اصلی و اولیه‌اش که در جمله ۱ به کار رفته، در جمله ۵ دارای مفهومی استعاره‌ای است و از پیش‌نمونه‌اش فاصله گرفته است. اینجاست که معنی‌شناسان شناختی قائل به وجود مقولات شعاعی می‌شوند و معتقدند که مقوله شعاعی، مقوله‌ای مفهومی متشکل از مجموعه‌ای از مفاهیم است که با مفهوم پیش‌نمونه و اصلی در ارتباطند. به این ترتیب، هر مفهومی می‌تواند به مفهوم مرکزی و پیش‌نمونه نزدیک‌تر و یا در شعاع دورتری از آن قرار گرفته باشد. مقولات شعاعی در حافظه معنایی بلندمدت‌مان ذخیره شده‌اند (Evans & Green, 2006: 331-332). بر این اساس، علت اینکه ما واژه «رو» را در زبان فارسی در معنی «بر» نیز به کار می‌بریم این است که «رو» در این مفهوم خاص در حافظه معنایی بلندمدت‌مان ذخیره شده است و در شعاع دورتری نسبت به مفهوم «سطح بالایی» که در مرکز این مقوله شعاعی است، قرار می‌گیرد. برای نمایش

این شبکه شعاعی می‌توان از شکل ۱ استفاده کرد:

شکل ۱: الگوی مقولات شعاعی، برگرفته از (Evans & Green, 2006: 332)

Figure 1: The pattern of radial categories

مقوله شعاعی نشان می‌دهد که چگونه یک مفهوم اصلی و مرکزی می‌تواند سبب بسط معنایی شود و شبکه‌ای معنایی را شکل دهد که می‌تواند معنایی استعاری را نیز دربر گیرد. حال، بحث بر سر این است که آیا در جریان توسعه معنایی و وقوع چندمعنایی ما در اصل با یک مفهوم پیش‌نمونه به‌عنوان معنی اصلی واژه سروکار داریم که سایر معنایی با شعاع دورتری از آن قرار گرفته‌اند یا اینکه اتفاقاً این معنی دوم یا معنای ثانویه از منظر سخن‌گویان فارسی‌زبان، پیش‌نمونه‌تر به‌شمار می‌آیند. برای مثال، واژه‌ای نظیر «یخچال» زمانی در معنی یخچال‌های طبیعی در کوهستان‌ها به‌کار می‌رفت و امروزه علاوه بر آن معنی قدیمی، در معنی دستگاه‌های الکتریکی نگهداری خنک‌کننده در آشپزخانه نیز به‌کار می‌رود. اگر تبیین ما از عملکرد توسعه معنایی و وقوع چندمعنایی این باشد که معنی اولیه این واژه همان معنی پیش‌نمونه است و معنای ثانویه دورتر از آن قرار می‌گیرند، باید انتظار داشته باشیم که وقتی از سخن‌گویان فارسی‌زبان معنی «یخچال» را می‌پرسیم، اول به یاد معنی پیش‌نمونه، یعنی یخچال‌های کوهستانی بیفتند و نه یخچال‌هایی که امروزه در آشپزخانه‌هایمان جای گرفته‌اند؛ اما واقعیت این است که چنین اتفاقی نمی‌افتد. این شرایط را در مورد نمونه‌های دیگری نظیر «دروازه» در معنی «درب ورودی شهر» و «دروازه فوتبال»؛ «دار» در معنی «درخت» و «چوبه» حلق‌آویز کردن» و «مشق» در معنی «تمرین» و «رونویسی» و جزء آن نیز می‌توانیم ملاحظه کنیم. در تمامی این موارد، ما با یک معنی اولیه و اصلی روبه‌رویم که به باور معنی‌شناسان شناختی قرار است پیش‌نمونه مفهوم مورد نظرمان باشد؛ یعنی ما از این مفهوم اصلی به سایر

مفاهیم ثانویه‌ای دست می‌یابیم که در فاصله دورتری از مرکز مقوله شعاعی‌اند؛ اما واقعیت این است که فرایند توسعه معنایی سبب چندمعنایی این واژه‌ها شده است. از منظر معنی‌شناسان شناختی، معنی اصلی این واژه‌ها همان معنایی‌ای است که در ابتدا به صورت پیش‌نمونه مطرح شده‌اند و بعد سایر معنایی ثانویه در فاصله دورتری از آن‌ها قرار گرفته‌اند؛ اما پرسش این است که آیا واقعاً امروزه سخن‌گویان فارسی‌زبان، با شنیدن کلمه «دار» به یاد «درخت» می‌افتند و آن را به عنوان پیش‌نمونه قبول دارند یا معنی دوم این واژه برایشان تداعی می‌شود؟ آیا پیش‌نمونه «یخچال» برایمان یخچال‌های قدیمی کوهستان است یا یخچال‌های آشپزخانه‌مان و آیا با شنیدن «سپر» ابتدا به یاد سپر خودرومان می‌افتیم یا سپر جنگی برایمان تداعی می‌شود. کدام یک پیش‌نمونه‌ترند یا به بیان معنی‌شناسان شناختی در مرکز مقوله شعاعی قرار می‌گیرند؟ مفهوم پیش‌نمونه و به تبع آن، مقولات شعاعی، چگونگی شکل‌گیری معنی یا معنایی ثانویه واژه‌ها را مشخص نمی‌کند و فقط تلاشی برای نمایش چگونگی ارتباط معنایی واژه‌هایی است که دارای چندمعنایی هستند؛ هرچند این نمونه‌ها نشان می‌دهند که نمی‌توان با استفاده از مفاهیم پیش‌نمونه یا مقوله شعاعی به درستی این روابط را نشان داد.

۴ - ۲. توسعه معنایی و استعاره

کاربرد توسعه معنایی بر مبنای اصل صرفه زبانی صورت می‌گیرد؛ یعنی سخن‌گویان زبان واژه‌ای را که از پیش در زبان‌شان وجود دارد، بر حسب مشابهت مفهومش با مفهوم جدید، برای اشاره به چیزی جدید به کار می‌برند. به این ترتیب، همان واژه از پیش موجود در زبان به لحاظ معنایی، توسعه می‌یابد (صفوی، ۱۳۹۶: ۱۷۳). برای مثال، می‌توان «غریدن» را در نظر گرفت. این فعل قرار بوده است برای «شیر» یا «حیوانات» درنده به کار رود؛ اما در جمله‌ای نظیر «آسمان می‌غرد» نیز کاربرد یافته است. به عبارت دیگر، بر حسب شباهت میان صدای شیر و صدای رعدوبرق، فارسی‌زبانان به جای خلق واژه‌ای تازه که به این وضعیت آسمان اشاره کند، همان فعل «غریدن» را توسعه معنایی داده‌اند و آن را در مورد رعدوبرق آسمان نیز به کار می‌برند. به این ترتیب، با توجه به عملکرد این فرایند می‌توان مدعی شد که «مشابهت» عاملی است که در توسعه معنایی نقش ایفا می‌کند. مهم‌ترین وجه تشابه استعاره و توسعه معنایی این است که هر دو بر حسب «مشابهت» صورت می‌گیرند. حال، پرسش این است که چه تمایزی

میان استعاره و توسیع معنایی وجود دارد. برای بررسی این مسئله ابتدا به معرفی استعاره می‌پردازیم و در گام بعد توسیع معنایی را با دقت بیش‌تری ارزیابی می‌کنیم.

استعاره از دیرباز مورد توجه متخصصان فن بلاغت و زبان‌شناسان مختلف قرار گرفته است. این فرایند ابتدا در قالب یکی از صناعات ادبی بررسی شد و بعدها در قالب فرایندی زبانی و به‌ویژه به‌عنوان یکی از ویژگی‌های زبان روزمره سخن‌گویان معرفی شده است (Geeraerts, 2010: صفوی، ۱۳۹۶: ۸۹-۹۸). یکی از مهم‌ترین رویکردهایی که به این فرایند به‌شکلی خاص پرداخته است، معنی‌شناسی شناختی است. وجه اشتراک دیدگاه‌های سنتی و رویکرد معنی‌شناسی شناختی به استعاره این است که در تمامی این چارچوب‌ها استعاره بر حسب «مشابهت» رخ می‌دهد (Lakoff & Johnson, 1980). این فرایند به‌ویژه در *اسرار البلاغة* عبدالقاهر جرجانی به‌شکلی دقیق و با در نظر گرفتن جمله‌ای تشبیهی بررسی شده است. بر حسب سنت، استعاره کاربرد یکی از سازه‌های جمله تشبیهی به تنهایی در سایر بافت‌ها و جمله‌ها در نظر گرفته می‌شود. برای توضیح این مطلب باید ابتدا ساخت جمله تشبیهی را در نظر بگیریم. برای این منظور از جمله ۶ استفاده می‌کنیم:

(۶) سینا مثل روباه مکار است.

در نمونه ۶، سینا «مشبه»، مثل «ادات تشبیه»، روباه «مشبه‌به» و مکار «وجه‌شبه» به‌شمار می‌آیند. به این ترتیب، ما با جمله‌ای تشبیهی سروکار داریم که در آن، «سینا»، یعنی مشبه، به لحاظ برخورداری از ویژگی «مکار بودن» به «روباه» تشبیه شده است. به اعتقاد جرجانی، اگر ما تمامی سازه‌های جمله تشبیهی را حذف کنیم و فقط مشبه‌به را در جمله‌ای نظیر ۷ به‌کار ببریم. در واقع، با استعاره روبه‌رو می‌شویم:

(۷) دوباره سروکله این روباه پیدا شد.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، ما با استفاده از وجه‌شبه، چیزی را به چیز دیگری تشبیه می‌کنیم. در جمله ۷ که صرفاً مشبه‌به، یعنی «روباه» به‌کار رفته است و منظورمان «سینا» است، در واقع، با استعاره سروکار داریم. نکته مهم این است که به باور جرجانی در عملکرد فرایند استعاره، اصل بر «تجسم» است. به این معنی که ما همیشه از چیزی که مادی‌تر و ملموس‌تر است برای توصیف چیزی غیرمادی و ناملموس بهره می‌بریم. بر این اساس، مشبه‌به همیشه مادی‌تر از مشبه است (صفوی، ۱۳۹۳: ۱۷۷-۱۸۰). برای توصیف این ویژگی می‌توان مثال‌های

۸ و ۹ را در نظر گرفت:

(۸) نوشین مثل کلاغ خبرچین است.

(۹) کلاغ مثل نوشین خبرچین است.

بر مبنای اصل «تجسم» ما می‌توانیم از مشابهه موجود در جمله ۸ برای ساخت استعاره استفاده کنیم؛ اما از مشابهه جمله ۹ نمی‌توانیم استعاره بسازیم. نمونه‌های ۱۰ و ۱۱ را در نظر بگیرید:

(۱۰) دیروز کلاغ هم به مهمانی آمده بود.

(۱۱) چند نوشین روی تیر چراغ برق کوچه‌مان لانه ساخته‌اند.

همان‌طور که از نمونه‌های ۱۰ و ۱۱ مشخص است، ما ساخت استعاری ۱۰ را در زبان‌مان به‌کار می‌بریم؛ ولی هیچ‌گاه جمله‌ای نظیر ۱۱ را استفاده نمی‌کنیم.

در جریان فرایند توسیع معنایی نیز ما همچنان با «مشابهت» سروکار داریم؛ اما دیگر این سازه مشابهه نیست که از جمله تشبیهی انتخاب شده است و در سایر بافت‌ها به‌کار می‌رود. نمونه‌های ۱۲ تا ۱۷ را در نظر بگیرید:

(۱۲) دیروز رفتیم کوهنوردی. از پای کوه چند شاخه گل وحشی چیدم.

(۱۳) از لب جو یک بغل پونه جمع کردیم.

(۱۴) کلی راه رفتیم تا رسیدیم به سر جاده.

(۱۵) بعد از ده کیلومتر رانندگی، بالأخره در شانۀ جاده توقف کردم.

(۱۶) دیوار اتاق پذیرایی شکم داده!

(۱۷) از جنگل که عبور کنید به دامن دشت می‌رسید.

همان‌گونه که ملاحظه می‌کنید، در نمونه‌های ۱۲ تا ۱۷ ما با شرایطی روبه‌رویم که نشان‌دهنده توسیع معنایی است. در جمله ۱۲ «پا» در ترکیب «پای کوه» در گذر زمان توسیع معنایی یافته است. در واقع، ما با جمله‌ای تشبیهی سروکار داریم که در آن «کوه مثل انسان پا دارد» یا «پایین کوه مثل پای انسان است»؛ اما در اینجا مشابهه، یعنی «انسان» در جمله تشبیهی نخست یا «پا» در جمله تشبیهی دوم به تنهایی نمی‌توانند در جمله‌های دیگر در معنی «پایین کوه» نقش ایفا کنند. به عبارت ساده‌تر، ما نمی‌توانیم هیچ‌یک از این سازه‌ها را در سایر بافت‌ها به‌کار ببریم و از آن معنی «پای کوه» را استنباط کنیم؛ در چنین شرایطی نمی‌توان «پای کوه» را

استعاره به‌شمار آورد. در جمله ۱۳ نیز «لب» در ترکیب «لب جوی» در گذر زمان دارای توسعه معنایی است و در معنی «کنار» کاربرد یافته است. چنین ترکیبی را نیز نمی‌توان استعاره محسوب کرد؛ زیرا در اینجا نیز ما مشابه را در اختیار نداریم تا بتوانیم با استفاده از آن در بافت‌های متعدد، ساخت استعاری به‌دست دهیم. این شرایط در مورد «سر جاده»، «شانه جاده»، «شکم دیوار» و «دامن دشت» نیز صادق است. این‌ها ترکیب‌هایی هستند که از منظر معنی‌شناسان شناختی، عبارت‌های استعاری منحصربه‌فرد و مستقل محسوب می‌شوند، آن هم استعاره‌هایی که به شکلی نظام‌مند در زبان یا اندیشه‌مان به‌کار نمی‌روند (Lakoff & Johnson, 1980: 54). به اعتقاد معنی‌شناسانی نظیر لیکاف و جانسون، عبارت‌هایی نظیر «پای کوه»، «سر گلم»، «پایه میز» و غیره نمونه‌هایی از مفاهیم استعاری‌اند که فقط یک بخش کاربردی از انسان در آن‌ها به‌کار رفته است و این موارد در فرهنگ و زبان‌مان کم‌اهمیت‌اند. بنابراین، به شکل نظام‌مندی با سایر مفاهیم استعاری زبان در تعامل نیستند. این موارد بیشتر دارای یک عبارت زبانی ثابت‌اند و هرچند که کم‌اهمیت محسوب می‌شوند؛ اما به هر حال به‌عنوان نمونه‌هایی غیرنظام‌مند و مجزا وجود دارند (ibid). اجازه دهید با استفاده از نمونه‌های دیگری از زبان فارسی ضمن کاربرد واژه «پا» بر این نکته تأکید کنیم که در تمامی این موارد ما با فرایندی جز استعاره روبه‌رویم. به عبارت دیگر، توسعه معنایی «پا» سبب تولید جمله‌هایی نظیر ۱۸ تا ۲۴ می‌شود:

(۱۸) پای صحبت‌های مادر بزرگم نشستم.

(۱۹) همیشه با رفقای پای منقل‌اند.

(۲۰) پای منبر حاج آقا که می‌نشینیم، کلی مطلب عایدمان می‌شود.

(۲۱) رفتیم مراسم پاتختی عروس خاله‌ام.

(۲۲) از این پادری‌ها چند تا خریده برای جهیزیه‌اش.

(۲۳) یک سرویس پاسماوری از حراجی خرید.

(۲۴) همیشه یک گدا با بچه‌اش پای همین مسجد می‌نشاند.

همان‌طور که ملاحظه می‌کنید، «پا» در زبان فارسی صرفاً در یک ترکیب ثابت به‌کار نمی‌رود و نمی‌توان آن را در نمونه‌ای مانند «پای کوه» به‌عنوان استعاره‌ای کم‌اهمیت در نظر گرفت که غیرنظام‌مند عمل می‌کند. ما این واژه را در مفاهیم متعددی به‌کار می‌بریم. این واژه در

نمونه‌ای نظیر ۲۴ نه در معنی «پایین»، بلکه در معنی «کنار» به کار رفته است که نشان می‌دهد، «پا» در گذر زمان و در جریان توسیع معنایی، دارای دامنه معنایی‌ای شده است که مفهوم «کنار» را نیز دربر می‌گیرد. ما چنین کاربردی را در جمله‌هایی مانند ۲۵ و ۲۶ نیز می‌توانیم مشاهده کنیم:

(۲۵) و اسنا پای همین دیوار، من الان بر می‌گردم.

(۲۶) و اسنا پای همین تابلو تا چراغ سبز بشه و از خیابون رد بشیم.

عملکرد توسیع معنایی را به شکل گسترده‌ای می‌توان در مجموعه افعال زبان فارسی نیز ملاحظه کرد. در بخش بعد به ویژه به بررسی توسیع معنایی در سطح افعال زبان فارسی خواهیم پرداخت.

۵. توسیع معنایی در سطح افعال زبان فارسی

با توجه به آنچه در بخش‌های دوم و سوم از نوشته حاضر مطرح شد، سخن‌گویان زبان برای اشاره به پدیده‌ها یا فعالیت‌های مشابه به جای آفرینش واژه‌های جدید، بر حسب اصل صرفه زبانی، از واژه‌های موجود در زبان بهره می‌گیرند. انتخاب مفهوم جدید بر اساس مشابهت رخ می‌دهد، به این معنی که از مفهوم قدیمی به دلیل شباهت‌اش با مفهوم جدید استفاده می‌کنند. چنین شباهتی یا از طریق خرد جمعی سخن‌گویان زبان قابل درک است یا به دلیل گذشت زمان از دانش اجتماعی سخن‌گویان بیرون رفته است و دیگر نمی‌توان به دقت پی به این شباهت برد. بحث بر سر این است که نباید این شباهت میان مفهوم قدیمی و مفهوم جدید را با استعاره اشتباه گرفت. برای نمونه، «خوابیدن» را در نظر بگیرید. این فعل قرار بوده در مورد «انسان» کاربرد داشته باشد. پس از اختراع «ساعت»، انسان‌ها شباهتی میان عدم فعالیت و استراحت‌شان و از کار افتادن ساعت مشاهده کردند. بنابراین، از فعل «خوابیدن» برای کار نکردن «ساعت» نیز استفاده کردند. به عبارت دیگر، «خوابیدن» توسیع معنایی یافته است و برای «کار نکردن» ساعت نیز به کار می‌رود. امروزه وقتی «خوابیدن» را در جمله‌ای مانند «چهارزانو نشستم پام خواب رفت» به کار می‌بریم، نرسیدن خون کافی به پاهایمان در اثر قطع جریان خون را به شکل «خوابیدن» یا تعبیر می‌کنیم. ملاحظه می‌کنید که در این مورد هم شاهد توسیع معنایی فعل «خوابیدن» هستیم که در معنی «بی‌حس و کِرخت شدن» به کار می‌رود. درک

فرایند توسیع معنایی «خوابیدن» را می‌توان در نمونه‌های ۲۷ تا ۳۶ ملاحظه کرد:

- (۲۷) بچه‌ها بالأخره خوابیدند، تلویزیون رو خاموش کن.
- (۲۸) امروز دیر به شرکت رسیدم، ساعت خواب مونده بود.
- (۲۹) یک ماهه ماشین گوشه پارکینگ خوابیده.
- (۳۰) مرغ‌ها رو بخوابون توی زعفران و آبلیمو، بعد سرخ کن.
- (۳۱) چنان سیلی محکمی خوابوند توی گوش رئیسش که همه تعجب کردند.
- (۳۲) هنوز چند ثانیه از رقابت نگذشته بود که حریف رو خوابوند روی خاک.
- (۳۳) این چک رو بخوابون به حسابم.
- (۳۴) بخواب تا این قطره رو بچکونم توی چشمات.
- (۳۵) تابلو رو بخوابونین تا بشه از لای پنجره ردش کنیم.
- (۳۶) داوود هنوز خوابه، نمی‌فهمه با این مهریه سنگین چه بلایی سرش میارن.
- (۳۷) موهات چقدر سیخ شده، کمی ژل بزن بخوابه.
- (۳۸) دستی رو بخوابون تا ماشین حرکت کنه.
- (۳۹) پول‌هات رو نخوابون گوشه کمد، ببر بانک سرمایه‌گذاری کن.

از نمونه‌های ۲۷ تا ۳۹ مشخص می‌شود که «خوابیدن» توسیع معنایی پیدا کرده است و در مفهوم «از کار افتادن»، «قرار دادن»، «زدن»، «انداختن»، «واریز کردن»، «دراز کشیدن»، «افقی قرار دادن» و «هوشیار نبودن»، «پایین بردن» و «جمع کردن» به‌کار می‌رود. البته، ما زمانی می‌توانیم معانی متعدد «خوابیدن» را درک کنیم که این واژه درون بافت قرار گیرد. به عبارت دیگر، این واژه به تنهایی و بیرون از بافت می‌تواند دارای نوعی معنی باشد که در واقع، معنی بی‌نشانش محسوب می‌شود و بر اساس بسامد وقوع بیش‌تر به‌عنوان معنی اصلی در نظر گرفته می‌شود (صفوی، ۱۳۹۳: ۹۱)؛ یعنی همان مفهومی که از جمله ۲۷ درک می‌شود؛ اما این واژه بیرون از بافت، معنی‌دار نیست و فقط زمانی که در هم‌نشینی با سایر واحدهای جمله قرار می‌گیرد، معنی‌دار می‌شود و امکان درک معانی مختلف این واژه برایمان فراهم می‌شود. به عبارت ساده‌تر، این واژه «معنی» دارد؛ اما «معنی‌دار» نیست، معنی‌دار بودنش صرفاً به هنگام قرارگیری در بافت رخ می‌دهد. بر این اساس، ما با واژه «خوابیدن» سروکار داریم که در گذر زمان دارای توسیع معنایی شده است و در حال حاضر این واژه دارای دامنه معنایی‌ای است که

امکان درک مفاهیم متعدد را در جمله‌های ۲۷ تا ۳۹ فراهم می‌آورند. به این ترتیب، واژه «خوابیدن» دارای چندمعنایی شده است. توسیع معنایی را می‌توان در فعل «کاشتن» نیز ملاحظه کرد. این فعل نیز قرار بود در معنی «قرار دادن تخم گیاه در زیر خاک برای سبز شدن» به کار رود. حال، مثال‌های ۴۰ تا ۵۰ را در نظر بگیرید:

(۴۰) امسال چند نهال در باغچه کاشتیم.

(۴۱) ساسان رفته مو کاشته.

(۴۲) دوساعته ما رو جلوی در کاشتی.

(۴۳) دروازه‌بان توپ رو جلوی خط یک سوم کاشت.

(۴۴) بعد از تصادف، رفت دو تا دندون کاشت.

(۴۵) برای عروسی‌اش، رفت ابرو و مژه کاشت.

(۴۶) مادر بزرگم دیگه چیزی نمی‌شنید، حلزون گوش کاشت.

(۴۷) این روزها کاشت ناخن خیلی مُد شده.

(۴۸) اشرف خانم باردار نمی‌شد، کاشت جنین انجام داد.

(۴۹) برای ساخت این ستون، اول چند تا میلگرد کاشتند.

(۵۰) یاسمن روی دندونش یک نگین دو میلیون تومنی کاشته.

در تمامی نمونه‌های ۴۰ تا ۵۰ می‌توان توسیع معنایی «کاشتن» را ملاحظه کرد. در جریان این فرایند، «کاشتن» امروزه می‌تواند نه تنها در مورد بذر یا تخم گیاه به کار رود؛ بلکه بر حسب مشابهت در مورد «نهال درخت»، «مو»، «دندان»، «مژه»، «ابرو»، «حلزون گوش»، «ناخن»، «جنین»، «میلگرد» و «نگین دندان» نیز امکان کاربرد می‌یابد. البته، این فعل گاه به معنی «منتظر نگه داشتن» و «قرار دادن» نیز استفاده می‌شود که در جمله‌های ۴۲ و ۴۳ می‌توان این مفاهیم را ملاحظه کرد. همان‌گونه که روشن است، در هیچ‌یک از این موارد، ما شاهد کاربرد مشابه به در جمله‌ها نیستیم؛ یعنی استعاره در هیچ‌کدام از این جمله‌ها به کار نرفته است، و آنچه می‌بینیم کاربرد سایر سازه‌های جمله تشبیهی به‌جز مشابهت است. توسیع معنایی را در فعل‌های دیگری از زبان فارسی نظیر «درست کردن»، «غریدن»، «گریه کردن»، «پیچیدن»، «لرزیدن»، «روشن شدن»، «ایستادن»، «غرق شدن»، «در جریان قرار دادن»، «زدن»، «افتادن» و بسیاری دیگر از افعال می‌توان دید. در جمله‌های ۵۱ تا ۶۰ نمونه‌هایی از کاربرد این افعال ارائه شده است:

- (۵۱) با این کاغذ یک قایق درست کن.
- (۵۲) آسمان می‌غرد.
- (۵۳) ابرها می‌گیرند.
- (۵۴) صدای تو گوشم پیچید.
- (۵۵) روشن نیست که این مسئله در مورد کدامیک از اعضای گروه مطرح شده است.
- (۵۶) این قدر روی حرفم واستادم تا بالأخره قبول کردند.
- (۵۷) غرق در افکارم شدم و فراموش کردم تلفن بزنم.
- (۵۸) من را هم در جریان نتیجه دادگاه قرار بده.
- (۵۹) دیشب یک ساندویچ حسابی زدم بر بدن.
- (۶۰) دوساعت برات توضیح دادم، افتاد حالا؟

در جمله ۵۱، «درست کردن» در معنی «نظم بخشیدن» دارای توسیع معنایی شده و در مفهوم «ساختن» به کار می‌رود. فارسی‌زبانان وقتی می‌خواهند با کاغذ موشک، قایق یا هر چیز دیگری بسازند از فعل «درست کردن» استفاده می‌کنند. صدای رعدوبرق آسمان برایمان به غرش شیر شباهت دارد، به همین دلیل است که غریدن دارای توسیع معنایی شده است و در معنی «رعدوبرق زدن» نیز به کار می‌رود. در چنین شرایطی نیز ما شاهد کاربرد مشابه به در جمله نیستیم تا ساخت حاصل را استعاره یا بسط استعاری در نظر بگیریم. در جمله ۵۴، «پیچیدن» به واسطه توسیع معنایی در معنی «فرا گرفتن» به کار رفته است؛ در نمونه ۵۵ «روشن شدن» از طریق توسیع معنایی دارای معنی «مشخص شدن» شده است؛ «ایستادن» در جمله ۵۶ در معنی «پافشاری کردن» توسیع معنایی یافته است؛ «غرق شدن» در مثال ۵۷ توسیع معنایی پیدا کرده و در معنی «فرورفتن» امکان درک می‌یابد؛ در جمله ۵۸ «در جریان قرار دادن» نیز از طریق توسیع معنایی دارای مفهوم «آگاه کردن» شده است؛ «زدن» در مثال ۵۹ در معنی «خوردن» توسیع معنایی یافته است. فعل «زدن» در معنی «خوردن» به تازگی به واژگان فارسی‌زبانان افزوده شده است و چنین به نظر می‌رسد که به واسطه شباهتش با «سرم زدن» و «آمپول زدن» سخن‌گویان زبان ضمن کاهش بخشی از این عبارت، صرفاً «زدن» را در معنی خوردن گسترش داده‌اند. در جمله ۶۰ نیز با توسیع معنایی فعل «افتادن» مواجهیم. در این مورد «افتادن» در معنی «فهمیدن» گسترش معنایی یافته است. شباهت عملکرد تلفن‌های سکه‌ای با مغز

انسان سبب شکل‌گیری چنین مفهومی شده است. در واقع، سخن‌گویان زبان مغز انسان را مشابه تلفن سکه‌ای در نظر گرفته‌اند؛ این نوع تلفن‌ها با انداختن سکه به‌کار می‌افتادند؛ یعنی وقتی سکه به درون جایگاه مورد نظر می‌افتاد، تلفن شروع به‌کار می‌کرد. فارسی‌زبانان در این مورد خاص شیوه عملکرد مغز انسان را به تلفن سکه‌ای تشبیه کرده‌اند و برای انتقال مفهوم «فهمیدن» از «افتادن» بهره می‌برند. به این ترتیب، مفهوم «فهمیدن» بر حسب مشابَهت عملکرد دستگاه تلفن و مغز انسان در دامنه معنایی «افتادن» قرار گرفته است.

۶. نتیجه

توسیع معنایی به‌عنوان یکی از فرایندهای تغییر معنی، همواره مورد توجه معنی‌شناسان، به‌ویژه معنی‌شناسان تاریخی - فقه‌اللغوی بوده است. در جریان این فرایند که در گذر زمان رخ می‌دهد، مفهوم واژه گسترش می‌یابد و برای دلالت به مفهوم تازه‌ای در زبان به‌کار می‌رود. به عبارت دیگر، واژه افزون بر مفهوم اولیه‌اش، در مفهوم جدیدی نیز کاربرد می‌یابد. واقعیت این است که سخن‌گویان زبان بر اساس اصل صرفه زبانی و بر مبنای «مشابَهت» مفاهیم، مفهوم واژه موجود در زبان را برای ارجاع به مفهومی جدید به‌کار می‌برند. همین عامل «مشابَهت» سبب شده است تا در مورد مجموعه‌ای از واژه‌ها این ابهام به‌وجود آید که این‌ها نمونه‌هایی از استعاره‌اند. نگارنده با توجه به محدودیت‌های کمی حاکم بر نگارش مقاله، با تکیه بر نمونه‌هایی و به‌ویژه نمونه‌هایی از افعال زبان فارسی کوشیده است، بر تمایز میان توسیع معنایی و استعاره تأکید کند و از این طریق نشان دهد که بر حسب سنت، در استعاره ما «مشبَه‌به» را از ساخت جمله تشبیهی جدا می‌کنیم و در سایر بافت‌ها به‌کار می‌بریم. در حالی که، در جریان توسیع معنایی، به هیچ‌وجه «مشبَه‌به» در بافت‌های متعدد استفاده نمی‌شود. واژه‌ها در گذر زمان توسیع معنایی می‌یابند و دامنه معنایی‌شان گسترش می‌یابد و این فرایند کاملاً متفاوت از استعاره است. به این ترتیب، نتیجه حاصل از پژوهش حاضر بیانگر تمایز ظریفی است که میان توسیع معنایی و فرایند استعاره وجود دارد و در بسیاری از مواقع نادیده گرفته می‌شود. در فرایند استعاره، «مشبَه‌به» از جمله تشبیهی استخراج می‌شود و در جمله‌های دیگری به‌جای «مشبَه» آن جمله تشبیهی کاربرد می‌یابد؛ به‌گونه‌ای که «مشبَه‌به» دارای رفتار معنایی «مشبَه» می‌شود. این در حالی است که در توسیع معنایی، فرایندی مستقل از «مشبَه‌به» امکان طرح

می‌یابد و آنچه در قالب فرایند توسیع معنایی مطرح می‌شود، گسترش معنایی سایر واحدهای جمله تشبیهی است.

۷. پی‌نوشت‌ها

1. semantic broadening
2. lexical semantics
3. historical-philological semantics
4. speculative etymology
5. rhetorical tradition
6. lexicography
7. metaphor
8. metonymy
9. semantic narrowing
10. prototype
11. Metaphors We Live
12. S. Kripke
13. Gresham's law of semantic change
14. Michel Bréal
15. semasiological
16. pejoration
17. amelioration
18. categorization
19. necessary and sufficient conditions (NSC model)
20. Eleanor Rosch
21. John R. Ross
22. William Labov

۸. منابع

- افراشی، آریتا و همکاران (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی استعاره‌های مفهومی جهتی در اسپانیایی و فارسی». *جستارهای زبانی*. د ۳. ش ۴. صص ۱ - ۲۳.
- بدخشان، ابراهیم و سجاد موسوی (۱۳۹۳). «بررسی زبان‌شناختی به‌گویی در زبان فارسی». *جستارهای زبانی*. د ۵. ش ۱ (پیاپی ۱۷). صص ۱ - ۲۶.
- صفوی، کورش (۱۳۸۳). *درآمدی بر معنی‌شناسی*. تهران: سوره مهر (حوزه هنری

سازمان تبلیغات اسلامی).

- _____ (۱۳۸۴). *فرهنگ توصیفی معنی‌شناسی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- _____ (۱۳۹۳). *آشنایی با نشانه‌شناسی ادبیات*. تهران: علمی.
- _____ (۱۳۹۵). *فرهنگ توصیفی مطالعات ادبی*. تهران: علمی.
- _____ (۱۳۹۶ الف). *تعبیر متن*. تهران: علمی.
- _____ (۱۳۹۶ ب). *استعاره*. تهران: علمی.
- قربان‌زاده، فرهاد (۱۳۹۳). «گسترش معنایی "برای" در معنی "مال"». *نامه فرهنگستان*. ش ۵۴. صص ۸۰-۸۸.
- گلفام، ارسلان و محیی‌الدین قمشه‌ای (۱۳۹۱). «تصویرگونگی دوگان‌ساخت‌ها در زبان فارسی: طبقه‌بندی معنایی». *جستارهای زبانی*. د ۳. ش ۱. صص ۱۵۳-۱۷۲.
- ویسی حصار، رحمان و منوچهر توانگر (۱۳۹۳). «استعاره و فرهنگ: رویکردی شناختی به دو ترجمه رباعیات خیام». *جستارهای زبانی*. د ۵. ش ۴ (پیاپی ۲۰). صص ۱۹۷-۲۱۸.
- یگانه، فاطمه و آریتا افراشی (۱۳۹۵). «استعاره‌های جهت‌ی در قرآن با رویکرد شناختی». *جستارهای زبانی*. د ۷. ش ۵ (پیاپی ۳۳). صص ۱۹۳-۲۱۶.

References

- Afrashi A.; T. Hesami & B. Salas, (2013). "A Comparative survey of orientational- conceptual metaphors in Spanish and Persian". *Language Related Research*. 3 (4): pp. 1-23. [In Persian].
- Badakhshan E. & S. Mousavi, (2014), "A linguistic analysis of euphemism in Persian" *Language Related Research*. 5 (1). Pp:1-26. [In Persian].
- Berlin, B. & P. Kay, (1969), *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley, CA and Los Angeles, CA: University of Los Angeles Press.
- Bréal, M. (1900/1964). *Semantics: in the science of meaning*. Cust H. (trans.). New York: Dover.
- Díaz-Vera J. E. (ed.) (2015). *Metaphor and Metonymy across Time and Cultures*
- Evans, V. & M. Green, (2006), *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh

- University Press.
- Geeraerts, D. (1989). "Prospects and problems of prototype theory". *Linguistics* 27.Pp: 587-612.
  - Geeraerts, D. (2010). *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
  - Gibbs, R. (2017). *Metaphor Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.
  - Golfam, A. & M. Qomshei , (2012), "The iconicity of reduplicative constructions in Persian: semantic types". *Language Related Research*. 3 (1). Pp. 153-172. [In Persian].
  - Grady, J.E. (2007). "Metaphor". In D. Geeraerts & H. Cuyckens (Eds.). *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 188-213.
  - Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
  - ----- (2020). *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
  - Labov, W. (1973). "The Boundaries of Words and their Meaning". In Bailey C-J & Shuy R. W. (eds.) *New Ways of Analyzing Variation in English*. Washington DC: Georgetown University Press. 340-373.
  - Lakoff, G. & M. Johnson, (1980), *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
  - ----- & M. Turner, (1989), *More than Cool reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
  - ----- , (1983). "The Contemporary Theory of Metaphor". In A. Ortony (Ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202-251.
  - ----- , (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
  - -----, (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd ed). Cambridge: Cambridge University Press. 202-

251.

- Löbner, S. (2013). *Understanding Semantics* (2nd ed.). New York: Routledge.
- Murphy, M. L. and Koskela, A. (2010). *Key Terms in Semantics*. New York: Continuum.
- *Perspectives on the Sociohistorical Linguistics of Figurative Language*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Qorbanzadeh, F. (2014). "Semantic broadening of "baraye" in the meaning of "mal". *Persian Academy*. 54.Pp: 80-88. [In Persian].
- Raymond, W. & Gibbs, Jr. (2017). *Metaphor Wars; Conceptual Metaphors in Human Life*. New York: Cambridge University Press.
- Ross, J. J. (1973). "Nouniness". In Fujimura, O. (ed.) *Three Dimensions of Linguistic Research*. Tokyo: TEC Company Ltd. 137-257.
- Safavi, K. (2004). *An Introduction to Semantics*. Tehran: Sooreh Mehr [In Persian].
- ----- (2005). *Descriptive Dictionary of Semantics*. Tehran: Farhange Mo'aser [In Persian].
- ----- (2014). *An Introduction to Semiotics of Literature*. Tehran: Elmi [In Persian].
- ----- (2016). *Descriptive Dictionary of Literary Studies*. Tehran: Elmi [In Persian].
- ----- (2017a). *Text Interpretation*. Tehran: Elmi [In Persian].
- ----- (2017b). *Metaphor*. Tehran: Elmi [In Persian].
- Stern, G. (1931/1968). *Meaning and Change of Meaning*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Takemitsu, M. (1998). *Nitizyoogo no Yurai Ziten* [Etymological Dictionary of Everyday Words in Japanese]. Tokyo: Tokyodo Shuppan.
- Taylor, J. R. (1989). *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*.

Oxford: Oxford University Press.

- ----- (2009). "Prototype Semantics". In Allan K. (ed.) *Concise Encyclopedia of Semantics*. Oxford: Elsevier.
- Traugott, E. C. & R. B. Dasher, (2004), *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ullmann, S. (1957). *The Principles of Semantics*. (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
- Veisi Hesar R. & M. Tavangar, (2015), "Metaphor and culture: a cognitive approach to the two translations of Khayyam's Quatrans". *Language Related Research*. 5 (4).Pp:197-218. [In Persian].
- Wolf, G. (1991). "Translator's introduction: The emergence of the concept of semantics". In Michel Bréal, *The Beginnings of Semantics: Essays, Lectures and Reviews* (ed. and trans by George Wolf), 3-17. Stanford: Stanford University Press.
- Yegane F. & A. Afrashi ,(2016), "Orientational metaphors in Quran: A cognitive semantic approach". *Language Related Research*. 7 (5). Pp: 193-216. [In Persian].

Semantic Broadening in Persian: A Case Study of Verbs

Raheleh Gandomkar*

Assistant Professor of Linguistics, Allameh Tabataba'i University- Tehran- Iran.

Received: 24/10/2017

Accepted: 05/03/2018

Semantic broadening is one of the important processes of semantic change that has long been studied by experts and especially by historical-philological semanticists. In this process, which occurs over time, the meaning of a word broadens from time period A to time period B and thus, in addition to its previous meaning, the word includes a new concept. Semantic broadening over time leads to a multitude of meanings. A word is used to refer to a new unit of language in terms of its similarity to a new concept, and based on the Prototype theory. As such, in addition to its original meaning, it is also applied in a new sense. This "similarity" has, in many cases, led to confusion between semantic broadening and metaphor, and a group of words that has undergone semantic broadening is considered as metaphors. The present research, in addition to explaining semantic broadening, examines the difference of this process with metaphor, and, in particular, by emphasizing Persian verbs, tries to show that many of the constructs considered as metaphor, are, in fact, instances of semantic broadening that, as a result of this process, have gained multiple meanings. Relying on examples, in particular, examples of Persian verbs, this paper attempted to emphasize the distinction between semantic broadening and metaphor, and to show that, by tradition, in our metaphor, one tends to separate the tenor from the simile and apply it on other contexts. However, in the case of semantic broadening, the tenor is by no means used in different contexts. Words are semantically broadened over time and their semantic scope expands, which is a process quite different from metaphor. As such, the results of this study indicate the subtle distinction that exists between semantic broadening and the process of metaphor, which is often neglected. In metaphor, the "tenor" is derived from the simile, and is used in other sentences instead of the "vehicle"; in a way that the "tenor" adopts the semantic behavior of the "vehicle". However, in semantic broadening, an independent process occurs, and what emerges as the process of semantic broadening is the semantic expansion of other units of the simile.

Keywords: Metaphor, Prototype, Semantic change, Semantic broadening

* Corresponding author: E-mail: r.gandomkar@atu.ac.ir